

ОҒЗАКИ ВА ЁЗМА НУТҚНИ РИВОЖЛАНТИРИШДА КЎЧМА МАЪНОЛИ СЎЗЛАР ВА ТАСВИРИЙ ИФОДАЛАРДАН ФОЙДАЛАНИШ

Олимжон Ешимбетов

Тошкент гуманитар фанлар университети ўқитувчиси

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7902424>

Аннотация. Мақолада бошланғич синф ўқувчиларидан ибора, тасвирий ифода ва бошқа лексик воситаларни мақсадли ўқитиш орқали сўз захирасини ошириш, энг асосийси боғланишли нутқ ҳосил қилиш учун машқ ва топшириқлар тузиш бўйича тавсиялар, матн танлаш бўйича йўл-йўриқлар таклиф қилинган.

Калим сўзлар: боғланишли нутқ, кўчма маъноли сўзлар, тасвирий ифода, ибора, машқ, топшириқ, машгулот, сўз бойлиги.

USE OF WORDS WITH SIGNIFICANT MEANING AND PICTURE EXPRESSIONS IN THE DEVELOPMENT OF ORAL AND WRITTEN SPEECH

Abstract. The article offers recommendations for increasing the vocabulary by purposefully teaching younger schoolchildren phrases, visual expressions and other lexical means, the main thing is to make exercises and tasks for the formation of coherent speech, as well as ways to select text.

Keywords: connective speech, figurative meanings of words, pictorial expression, phrase, exercise, task, lesson, vocabulary.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ СЛОВ С ЗНАЧИМЫМ ЗНАЧЕНИЕМ И ИЗОБРАЗИТЕЛЬНЫХ ВЫРАЖЕНИЙ В РАЗВИТИИ УСТНОЙ И ПИСЬМЕННОЙ РЕЧИ

Аннотация. В статье предлагаются рекомендации по созданию упражнений и заданий для учащихся начальных классов на увеличение словарного запаса за счет целенаправленного обучения словосочетаниям, образным выражениям и другим лексическим средствам, а главное, на формирование связной речи, а также рекомендации по выделению текста.

Ключевые слова: связная речь, образные слова, образное выражение, словосочетание, упражнение, задание, упражнение, словарный запас.

Бошланғич синф ўқитувчилари ўз ишларида янги усул ва методларни танлаб, уларнинг нутқ, ҳиссий ва интеллектуал ривожланиши учун бу дарсларни такомиллаштиришга, дидактик аҳамиятини оширишга интилади. Бунинг учун ўқитувчи машгулот давомида ўзбек халқ эртақларидан болаларга маълум бўлган фразеологик иборалардан фойдаланишганлиги сабабли, фразеологик бирикмаларга мурожаат қилиш фойдалидир: етти ўлчаб бир кес, санамай саккиз дема, ерга урмоқ, кўкка кўтармоқ ва бошқалар. Бу ибораларнинг ҳақиқий маъносини тўлиқ англаш учун уларни матн асосида ўргатиш лозим. Айрим фразеологик бурилишларнинг келиб чиқиши ҳақидаги маълумотлар ўқувчиларни бойитибгина қолмай, қизиқувчанликни юзага келтиради, кузатиш, нутқнинг ривожланишига ёрдам беради. Масалан, фразема қарғаларни - бепарво бўлиш, вақтни мақсадсиз ўтказиш, дангаса деб ҳисоблайди. Бепарво ўқувчи кўпинча деразадан ташқарига қарайди. Балки у, тўғри қилади. Шунинг учун синфда болаларга дарсда диққатли бўлиш қанчалик муҳимлигини тушунтириш керак.

Нуткий фаолият билан боғлиқ тадқиқотларда келтирилишича: “Яхши ривожланган нутк жамиятда кишининг актив фаолиятининг муҳим воситаларидан биридир, ўқувчи учун эса нутк мактабда муваффақиятли таълим олиш воситасидир. Болани кичик ёшиданок равон гапиришга ўргатиш лозим. Ўқувчилар нутқини ўстириш учун ўқитувчилар ўқувчилар нутқнинг талаффузи, луғати, синтактик қурилиш ва боғланишли нутқини фаол ўзлаштиришга ёрдам берадиган метод ва усуллардан фойдаланиши керак бўлади”¹. Нутқнинг ривожланишида мақол, матал, тасвирий ифода ва ибораларнинг аҳамияти катта. Мазкур лисоний воситалар фикрлашга ҳам ундайди. Мантикий фикр юритиш орқали ўқувчиларга раҳм-шафқат сўрайман каби маъно ва фразеологик бирликларни рўёбга чиқариш лозим. Айрим фразеологик бирликларнинг келиб чиқиши ҳақидаги маълумотлар ўқувчилар билимини бойитибгина қолмай, қизиқувчанликни юзага келтиради, кузатишнинг ривожланишига ёрдам беради. Масалан, еттинчи бирикмаси “бахтли бўлиш, мамнун бўлиш”дир. Лекин нима учун осмонда ва еттинчи! Қадимги одамлар гумбаз етти соҳадан, сиртдан иборат деб ҳисоблашган ва еттинчиси жаннатдир. Демак, оғзи қулоғида “хурсанд, мамнун” маъносини англатади. Фразеологик иборалар баҳоловчи маънога эга, яъни улар инсоннинг ижобий ёки салбий характеристикасини ўз ичига олади. Кўпинча фразеологик бирликлар инсоннинг ички (руҳий) ҳолатини, унинг тажрибалари дунёсини ва бошқа одамлар билан муносабатларнинг табиатини аниқ акс эттиришга ёрдам беради. Меҳрибон, ҳалол инсон ҳақида қалб кенг, очикқўнил дейишади. Матнлар таркибидаги айрим ифодаларнинг келиб чиқиши ҳақидаги маълумотлар болалар билимини бойитади, фақат ўқитувчи жавоб топа олиши керак. Фраземанинг этимологияси билан танишиш каттиққўлликни тортиб олади, ўқувчилар каттиққўлликни эритилган мисдан тортиб олинган юпқа металл ип, кўпроқ олтин ёки кумушдан эканлигини билиб оладилар..

Образли иборалар луғати боланинг тафаккур уфқларини кенгайтиради, чунки фразеологик бирликлар ҳаққоний ёки тарихий манба ҳисобланади. Буларнинг барчаси ўқувчиларни миллий маданият, тарих ва халқ анъаналари ҳақидаги фактлар билан таништиришга асос бўлади. Масалан, қовоғини уймоқ (хафа бўлиш) – “тушқун, ғамгин кайфиятда бўлиш”.

Иборалардан фойдаланилган бундай дарслардан сўнг болаларда тил учун янги сўз ва ибораларни ўрганишга рағбат пайдо бўлади ва мустаҳкамланади. Тавсия этилган дарсдаги матн парчалари аниқ мақсадга эга – уларнинг сўз бойлигини ривожлантириш ва кенгайтириш. Миллий мактабнинг бошланғич синфларида нутқни ривожлантириш барча турдаги тарбиявий ишлар ва мавзуларнинг ажралмас қисми бўлган асосий вазифадир. Барча турдаги ишлар болаларнинг фаол иштирокида амалга оширилади. Ўқитувчи барча ўқувчиларнинг мулоқотга жалб этилишини таъминлаши, давлат тилини ўқитишда ўзбек тилида сўзлашишдан чўчимаслиги керак. Масалан, сифатларни ўрганишда машқларга доир ийёрланган вазифалари фойдали ва қизикарли бўлиши лозим: отлар қуйидаги белгиларни билдирувчи сифатларни олиши мумкин: қизил қалам, яшил олма. (Болалар сўзларни доскага ва дафтарларга– баланд, паст, меҳрибон ва ҳоказоларни танлаб ёзадилар.) Ушбу сифатларнинг луғавий маъносини номланг, деган топшириқ бериш мумкин. Бундан

¹ Аҳмаджанова М., Маматкулова Д. Бошланғич синф ўқувчиларининг оғзаки ва ёзма нутқини ўстириш тизими.//Молодой учёный №4. Научный журнал. Международная конференция.

ташқари, мустақил ишлаш мумкин. Болаларга матнлардан бирини танлаш таклиф этилади. Бундан ташқари яна шундай жумлалар тақдим қилиш керакки, ўқувчилар нуқтачалар билан очик қолдирилган ўринларни тўлдирсин. Ёки қуйида берилганлардан сифатларни топинг. (қора, қора, кечқурун, кечқурун, кечқурун, тикан, тикан, тикан, булут, булутли, қор, қор, кучли, кучли, куч).

Кейин ижодий иш бериб, масалан, топилган сўзлардан дафтарларда гаплар тузиб, ўз сифатларингизни, албатта, қўшиб чиқишингиз мумкин. Маъносига боғлиқ бўлган жумлаларни оласиз, шунинг учун ҳикоя олишингиз мумкин. Янги вазифа: ҳикоя тузинг ва ёзинг, шаклида бўлади. Бу иш тури ўқувчиларда ижобий ҳис-туйғу ва мотивацияни уйғотади, нутқни яхши ривожлантиради.² Ҳолбуки, болаларни миллий илдизлар билан боғлаш керак. Ўзбек тилини ўқитиш жараёнининг этно-маданият йўналиши замонавий гуманитар таълимнинг муҳим ва долзарб вазифаси бўлиб, кўпмиллатли минтақа шароитида унинг аҳамияти ортиб боради. Этно-маданий мерос, биринчи навбатда, тилнинг лексик бирликлари таркибида, унинг парадигматик муносабатларида, масалан, “сўз ва унинг луғавий маъноси” мавзусини ўтишда, ўзбек ёки қорақалпоқ халқининг руҳини акс эттирувчи дарсга матн тайёрлашингиз мумкин, халқнинг анъанавий маросимлари, эътиқодлари, миллий кийим ва бошқалардан кўргазмали восита сифатида фойдаланишингиз мумкин. Ҳамма нарса ўқитувчининг ижодий фаолиятига, тайёрлигига боғлиқ.

Қуйидаги табиатга доир уй вазифасини бажаришингиз мумкин. Баҳор фаслида Наврўзда байрамга оид қизиқарли маълумотлар ўқитувчи учун, айниқса, шаҳар мактабларида, болалар халқ анъаналари ва урф-одатларидан ажралган ишда иштирок этиш фойдалидир. Ўзбекистон ва қорақалпоқ халқлари маданияти материалларига мурожаат қилиш этно-маданий шахсни шакллантириш имконини беради. Ўқитувчи интеграция тамойилини амалга ошириш имкониятларига таянган ҳолда дарс учун матн материалларини танлаб олиб, Ўзбекистон бадиий, фолклоршуносликда, ўзбек халқлари маданияти ва анъаналарига оид қўлланмалардан бой маълумотлар топа олади. Бошланғич синф ўқитувчиси мактаб ўқувчилари нутқини бойитишнинг асосий манбалари бадиий асарлар эканлигини доимо ёдда тутиши лозим, чунки у миллий тилнинг барча воситаларидан бадиий образлар яратиш ва ўқувчи онги ва ҳис-туйғуларига таъсир этиш учун фойдаланади. Бадиий адабиёт воқеликни акс эттириш ва билишнинг ўзига хос усулидир. Бу ерда образлилик махсус лексик ва синтактик методлар орқали яратилади. Сўзнинг образлилиги ва поетик кучи баъзан энг оддий сўзлар катта кучга эга бўлган махсус сўз бирикмаларида ётади. Бадиий нутқнинг ифодалилигини оширувчи тилнинг муҳим, зарурий воситаларидан бири перифразалар бўлиши мумкин. Перифраза – бу объект ёки ҳодисанинг номини унинг муҳим хусусиятларини тавсифлаш ёки унинг характерли хусусиятларини кўрсатишдан иборат бўлган нутқ навбатларидир.³ Яна бир номи тасвирий ифодалардир. Улар нутқий образлилик, ифодалиликни беради, уни чиройли ва аниқ қилади. Бу илмий таъриф бўлиб, болалар тасвирий ифодаларни топишмоқ деб биладилар.

²Жинкин Н.И. Психологические основы развития речи. - М., 1966. –С. 83-85

³Крестинская Т.П., Петров С. В. Как пользоваться словом. - Ленинград, 1988.

Бошланғич синф ўқув режасида тасвирий ифодалар бўйича махсус ишлар кўзда тутилмаган. Бинобарин, бадиий адабиётдан топилган тасвирий ифодаларни ўқитувчи тушунтириши лозим. Перифраза метафорик, яъни улар аллегорияга, сўзнинг “мажозий” маъноларда ҳаракат қилиш қобилятига таянади. Шунинг учун тасвирий ифодалар семантикаси тасвирий маъносига эътибор бериб, батафсил тушунтириш тарзида амалга оширилиши лозим. Тасвирий ифода билан танишиш 1-синфда бошланади. Кўп сонли тасвирий ифода ўйинқарок, кўнгил очар тарзда болаларни кузатишга ўргатадиган, зукколикни ривожлантирадиган топишмоқларда топилади. Масалан: ер остида олтин қозик (сабзи). Қизил эшиклар менинг ғоримда, эшикларда оқ ҳайвонлар ўтирибди. Гўшт ҳам, нон ҳам – барча ўлжаларим – бу ҳайвонларга мамнуният бахш этаман. (Оғиз ва тишлар) Асосан, нарсалар ва табиат ҳодисалари топишмоқларда шифрланади. Зангори экран, оқ олтин, кумуш тола.

Ўзбек тили дарсларида топишмоқлардан фойдаланиш сўз бирикмаларини, грамматик қоидаларни ўрганишда ўйин элементларини дарсни жонлантирувчи билим материалга келтиради. Бу эса ўқитувчига дарс бир хиллигининг олдини олишга ёрдам беради, бу эса ўқувчиларнинг чарчаши ва диққатининг йўқолишига олиб келмайди. Зотан, савод ўргатиш даврида болалар сўзнинг полисемияси тушунчаси билан танишадилар. Улар полисемияни аллегориядан, сўзнинг “образли” ишлатилишидан келиб чиқади. Учинчи синфда ўқувчиларга тўғридан-тўғри қўшимча равишда масалан, олтин сўзи ишлатилаётган сифатга қараб неча маъно касб этишини кўрсатиш мумкин: қизил олтин (донор қони) оқ олтин (пахта) кўк олтин (табиий газ) яшил олтин (ўрмон) кўнғир олтин (кўнғир кўмир) кулранг олтин (семент) қора олтин (нефт) болалар сўзнинг метафорик характерини амалда ўрганадилар. Олтин фойдали, камёб, қиммат деб юқори баҳоланадиган нарса деб аталади. Сўзларнинг ноаниқлигидан болалар омонимияга, товуш жиҳатдан бир хил, лекин турли семантикага эга бўлган сўзларга ўтадилар. Тасвирий ифодалардан фойдаланиш нофаол луғатдан фаол қисмга иложи борица кўп сўзларни ўтказиш учун ёрдам беради. Шу мақсадда диктант ўтказишининг мумкин. Масалан: ўқитувчи перипраза ёзади, ўқувчилар эса унинг маъносини ёзадилар, ёки, аксинча, ўқитувчи маъно чиқариб ўқийди ва ўқувчилар перипразани иложи борица шу сўзга мослаштириши керак. Луғатлар иш учун жуда фойдали восита. Амалиёт шуни кўрсатадики, кўпгина ўқитувчилар ўзларининг дидактик ишланмаларидан фойдаланадилар, улар синонимия, эпитетлар ва ҳоказоларнинг қисқа луғатларини ҳам тузадилар.

Боғланишли нутқ малакаларини шакллантириш машқлари мақсадга мувофиқ, изчил ва тизимли иш ўқувчиларнинг асосиз такрорланишлардан тийилишига, нутқини образли, жонли ва ифодали бўлишига ёрдам беради ва энг муҳими, луғатни бойитиш ва фаоллаштиришга ёрдам беради.

Тажрибали ўқитувчилар 1-синфдан бошлаб оғзаки нутқ – талаффузнинг барча жиҳатларини тил меъёрларига мос ҳолда ривожлантириш ва такомиллаштириш, грамматик жиҳатдан тўғрилиги, баёнларнинг узвийлиги ва изчиллиги, ифодалилиги бўйича иш бошлашни таклиф этадилар.

Хулоса ўрнида шуни айтиш мумкинки, бошланғич синф ўқувчиларида боғланишли нутқ ҳосил қилиш учун аввало, уларнинг сўз бойлигини ошириб олиш лозим. Бундай

пайтда ўқитувчи махсус лексик воситаларда фойдаланса, амалий аҳамияти юқори бўлади, айниқса, иборалар, тасвирий ифодалардан фаол фойдаланиш керак.

REFERENCES

1. Аҳмаджанова М., Маматқулова Д. Бошланғич синф ўқувчиларининг оғзаки ва ёзма нутқини ўстириш тизими.//Молодой учёный №4. Научный журнал. Международная конференция. -.2015.
2. Жинкин Н.И. Психологические основы развития речи. - М., 1966. –С. 83-85.
3. Крестинская Т.П., Петров С. В. Как пользоваться словом. - Ленинград, 1988.